

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ. ЧИ БУТИ ЇЙ В УКРАЇНІ?

Б. М. Грек,
кандидат юридичних наук,
доцент, заслужений юрист
України

Перехід України до ринкових форм господарювання дали змогу вирішити низку важливих соціально-економічних проблем — зокрема збільшити випуск товарів та підвищити якість послуг, що надаються. Однак цей процес супроводжується поширенням багатьох видів злочинів, у минулому невідомих чи маловідомих, таких як замовні вбивства, торгівля людьми, зброєю, стратегічною сировиною, силові захоплення чужої власності та інших.

Для ринкових відносин України, як і багатьох зарубіжних країн, характерним є також те, що поряд з фізичними особами суспільно небезпечні діяння безкарно вчиняють юридичні особи, чим заподіюється значна шкода окремим особам і суспільству в цілому, оскільки створюються перешкоди розвитку чесного підприємництва.

До найбільш поширених суспільно небезпечних діянь, що вчиняються юридичними особами, можуть бути віднесені: ухилення від сплати податків, шахрайство з фінансовими ресурсами, фіктивне банкрутство, рейдерські захоплення, фіктивне підприємництво, здійснення контрабандного експорту або імпорту товару, маніпулювання цінами на ринку товарів і послуг та інші. Слід зазначити, що перебіг розвитку злочинності в тому чи іншому вигляді характерний для будь-якої національної ринкової економіки. Він виникає на певному етапі її розвитку і розглядається як побічний, але об'єктивно неминучий фактор. Багатьма країнами світу накопичено значний досвід ефективної протидії цьому негативному явищу, сформовано стандарти і критерії, які знайшли відображення у міжнародних нормативних актах. Одним з таких стандартів є впровадження в національне законодавство кримінальної відповідальності юридичних осіб за причетність до найбільш небезпечних злочинів [4].

Наприклад, статтею 10 Конвенції ООН проти організованої злочинності, статтею 26 Конвенції ООН проти корупції та статтею 18 Конвенції ООН про кримінальну відповідальність за корупцію передбачена обов'язковість встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за причетність до організації злочинних груп, відмивання майна та доходів, отриманих злочинним шляхом, до злочинів корупційної спрямованості, включаючи корпоративну корупцію, та введено правила, згідно з якими юридична особа має нести кримінальну відповідальність, в тому числі і за неналежну організацію внутрішнього корпоративного контролю за діяльністю осіб, які займають посади в органах її управління, що потягло за собою можливість вчинення злочину корупційної спрямованості [4].

Необхідність встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб знайшла своє відображення також у Рекомендації № (88)18 Комітету Міністрів Ради Європи про відповідальність підприємств — юридичних осіб за правопорушення, які вчиняються в процесі ведення ними господарської діяльності.

Як зазначають спеціалісти, проблема введення юридичних осіб у сферу впливу кримінального права виникла не зараз і не на порожньому місці. Вона має свою давню історію. Зокрема, французькому праву з його принципами особистої та винної відповідальності здавна була відома кримінальна відповідальність деяких організацій. Ще 1670 року у Франції було прийнято Ордонанс щодо кримінального процесу, у якому цілий розділ було присвячено покаранню товаристів, визначалися види і порядок призначення покарань для міст. У числі покарань в

У статті досліджуються існуючі проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб, аналізуються етапи становлення кримінальної відповідальності юридичних осіб різних країн світу та містяться пропозиції до її застосування в Україні.

Ключові слова: злочин, правопорушення, юридичні особи, фізичні особи, кримінальна відповідальність юридичних осіб

ордонанси були передбачені грошові штрафи значних розмірів, різноманітні виплати і викупи, тобто покарання майнового характеру, які максимально відповідали статусу і природі «злочинця». Прикладом безпосередньої кримінальної відповідальності товариств є Ордонанс від 5 травня 1945 р. про кримінальне переслідування установ преси, які співпрацювали з ворогами у період Другої світової війни. Поряд з фізичними особами до кримінальної відповідальності можна було притягнути загальним способом будь-яке товариство, будь-яку асоціацію чи синдикат, які володіли установами преси, що співпрацювали з ворогами як головний виконавець чи співучасник злочинного діяння. В Ордонансі уперше було виділено критерії, що обумовлювали кримінальну відповідальність юридичної особи. Злочинні дії повинні були вчинятись [5]: 1) від імені юридичної особи; 2) на її користь чи на її рахунок; 3) органами чи керівниками юридичної особи, які законно вибрані нею.

Відповідно до Кримінального кодексу Франції 1992 р., який вступив у дію з 1994 р., до кримінальної відповідальності можна притягнути будь-яку юридичну особу, за винятком держави.

В першу чергу мова йде лише про юридичних осіб приватного права, про комерційні товариства, різноманітні асоціації, фонди та інші громадсько-правові об'єднання, про приватні організації, які мають законодавче походження та профспілки, а також про осіб публічного права, крім держави. Згідно зі ст. 121-2 ККФ юридичні особи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності як поряд із фізичними особами, так і самостійно [5].

Вивчення юридичних джерел свідчить про те, що кримінальну відповідальність юридичних осіб встановлено 1976 р. у Нідерландах, 1982 р. у Португалії, 1995 р. у Фінляндії, 1997 р. у Китаї. Нині кримінальну відповідальність юридичних осіб встановлено у США, Канаді, Великій Британії, Шотландії, Данії, Люксембургу. У Німеччині, Швеції, Італії та Іспанії встановлено так звану квазікримінальну (по суті адміністративно-кримінальну) відповідальність юридичних осіб [5].

Отже, на наше переконання, Україна не може ігнорувати ту обставину, що значна частина країн, в тому числі держав Євросоюзу, встановили кримінальну відповідальність юридичних осіб, якщо наша держава не на словах, а на ділі прагне привести своє національне законодавство до рівня європейських стандартів.

Зазначимо, що в Україні, як і в Росії, доволі як прихильників, так і противників встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб. Прихильники [6] вважають, що:

- 1) оскільки значна кількість злочинів вчиняється нині через корпорації, єдиним ефективним методом боротьби з корпоративною злочинністю є накладення прямих каральних санкцій на корпорацію;
- 2) піддавати кримінальному переслідуванню лише фізичних осіб за діяння, які вони вчинили в рамках корпорації і своїх посадових обо-

в'язків, несправедливо. Такий захід не дає змоги досягти бажаного результату, оскільки структурні упущення в роботі організації не зникнуть через те, що один з її співробітників постав перед судом;

- 3) альтернативні моделі відповідальності юридичних осіб (адміністративна, цивільна) не дають тих процесуальних гарантій, які дає кримінальний процес;
- 4) на корпорації можна накладати штраф, що значно перевищує максимальний штраф для індивідуумів, до того ж велике значення може мати саме засудження корпорації (стигма);
- 5) на міжнародному рівні держави надають правову допомогу одна одній у переслідуванні злочинців часто тільки за кримінальними справами, а злочинна діяльність корпорацій має дедалі більше позанаціональний характер.

Слід зазначити, що у світовій практиці склалося кілька підходів або моделей правового регулювання інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб. **Перший підхід** полягає у тому, що юридична особа розглядається як самостійний суб'єкт злочину, тобто організації можуть нести кримінальну відповідальність як поряд з фізичними особами, так і самостійно. Такий підхід було використано в юридичних системах США, Великої Британії, Австралії, Нідерландів, Франції, Португалії і ряду інших країн, а також інкорпоровано у правові системи Грузії, Литви, Молдови, Естонії.

Головна проблема юридичної конструкції кримінальної відповідальності юридичних осіб пов'язана із суб'єктивною стороною діяння. У тих країнах, де закон допускає кримінальну відповідальність юридичних осіб, прийнято вважати, що вина втілюється у винній поведінці керівника юридичної особи або її представника. У Великій Британії, зокрема, це отримало назву «принцип ототожнення». Його сутність полягає у тому, що дії (чи бездіяльність) і психічний стан вищих керівних осіб корпорацій визначається як діяння та психічний стан корпорації.

Кримінальна відповідальність юридичної особи за винні дії фізичних осіб настає тільки в тому випадку, якщо вони вчинені: 1) на користь юридичної особи; 2) керівником або представником юридичної особи [6].

На думку деяких учених, недолік цього підходу, полягає у тому, що визнання юридичної особи суб'єктом злочину не відповідає національній кримінально-правовій доктрині винної відповідальності, яка виражається у психічному ставленні особи до вчинюваної дії та її наслідків у формі умислу або необережності (ст. 23 КК України).

Те, що юридична особа не має психіки, дає їм підстави стверджувати, що юридична особа взагалі не може нести будь-яку публічно-правову відповідальність [4].

З наведеною аргументацією ми погодитись не можемо. На нашу думку, заслуговує на підтримку позиція А. Бастрікіна, який вважає, що, на відміну від діянь неконтрольованого натовпу, діяльність людей, об'єднаних в організації, має упоряд-

кований, системний характер і чітку та однозначну форму вираження, тому юридична особа, як цілісне утворення, має свідомість і волю, які являють собою консолідовані певним чином свідомість і волю її учасників [4].

Другий підхід до встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб полягає у тому, що він більшою мірою відповідає кримінально-правовій доктрині винної відповідальності особи за вчинений злочин та ґрунтується на визнанні фізичної особи єдиним можливим суб'єктом злочину. З урахуванням того, що юридична особа не розглядається як суб'єкт злочину, як правило, несприятливі кримінально-правові наслідки її участі у злочині відносяться не до інституту кримінально-правового покарання (яке несе тільки фізична особа), а до інших заходів кримінально-правового впливу [4]. Цей підхід відносно встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб був використаний у кримінальному законодавстві таких країн, як Австрія, Албанія, Туреччина, Швейцарія, Латвія, Мексика, Перу та ін.

В юридичній літературі висловлюється думка, що для російської правової системи такий підхід є найкращим, адже він дає змогу ефективно боротись із злочинністю юридичних осіб без змін діючої доктрини кримінального права, яка більшою мірою ніж інші світові кримінально-правові системи, проникнута принципом особистої винної відповідальності [4].

Слід сказати, що такий підхід пасує і Україні, оскільки її правова система подібна до російської.

Третій підхід передбачає адміністративну або, як іноді її називають деякі вчені, «квазікримінальну» відповідальність юридичних осіб за причетність до злочину. Такий підхід є характерним для країн, які мають помірковану позицію щодо засобів впливу на юридичних осіб. До таких країн належать, зокрема, Німеччина, Італія, Швеція та деякі інші.

Спеціалісти зазначають, що: віднесення цього підходу до інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб можливе тільки з певною часткою умовності; діюче законодавство про адміністративні правопорушення не передбачає міжнародного співробітництва, без якого протидія транснаціональній злочинності юридичних осіб стає малоефективною або взагалі неможливою; законодавство про адміністративні правопорушення не передбачає всього спектру санкцій, адекватних суспільній небезпеці виду злочинності, що розглядається; розділення судочинства на кримінальне і адміністративне має штучний характер і не сприяє формуванню ефективного механізму протидії злочинності юридичних осіб; у зв'язку із значним зростанням у вказаних країнах корпоративної злочинності вже давно відзначається недостатність адміністративних санкцій і обговорюється питання про перехід до одного з двох вищезазначених моделей (підходів) кримінальної відповідальності юридичних осіб [4].

У різних країнах окрім штрафу до корпорацій найчастіше застосовують такі санкції:

- 1) спеціальна конфіскація (Албанія, Бельгія, Ірак, США, Франція);
- 2) обмеження діяльності юридичної особи, в тому числі заборона займатись окремими видами діяльності, закриття підрозділів чи філіалів (Албанія, Бельгія, Франція, Іспанія, Литва, Молдова, Перу);
- 3) тимчасове припинення діяльності юридичної особи (Іспанія, Перу);
- 4) ліквідація юридичної особи (Бельгія, Литва, Молдова, Перу, Франція);
- 5) публікація вироку у ЗМІ (Бельгія, Франція).

КК Франції, крім перерахованих, передбачає для юридичних осіб такі покарання, як поміщення під судовий нагляд, заборона участі у договорах, які укладаються від імені держави, заборона звертатись до населення з метою отримання вкладів чи розміщення цінних паперів, заборона пускати в оборот чеки інші, ніж ті, що дозволяють отримання коштів векселедавцем у присутності платника за перевідним векселем, чи ті, які завірені, чи користуватися кредитними картками терміном не більше п'яти років. Як виняток, може бути призначена загальна конфіскація майна юридичної особи (за злочини проти людства та незаконне поширення наркотиків) [6].

При призначенні покарання враховується вид злочину, до якого причетна юридична особа, тяжкість наслідків, характер і ступінь причетності юридичної особи до злочину, вжиті заходи нейтралізації негативних наслідків, наявність попередніх судимостей, репутація і ряд інших. Так, наприклад, встановлення в ході кримінального судочинства факту створення юридичної особи виключно з метою вчинення або приховання злочину, тобто, по суті, її фіктивності, із застосуванням щодо неї такого виду кримінально-правового впливу, як ліквідація, дасть змогу визнати угоди, укладені цією юридичною особою з метою вчинення або приховання злочину, недійсними.

На жаль, сьогодні в Україні фіктивні юридичні особи продовжують існувати навіть після винесення фізичній особі, яка вчинила злочин, обвинувального вироку. Ці організації користуються повноцінним цивільно-правовим захистом нарівні з іншими організаціями. Потерпілому, який втратив майно в результаті укладання угод з фіктивною юридичною особою, визнати ці угоди недійсними і повернути майно надзвичайно складно.

Україна відкрито заявляє про європейську інтеграцію, про необхідність запровадження європейських стандартів, але реальних кроків робить для цього мало. Діюче законодавство України не передбачає кримінальної або адміністративної відповідальності юридичних осіб. Відсутність прогресу в цьому напрямі законотворення, крім ряду об'єктивних причин, є наслідком того, що більшість народних депутатів є власниками або представниками юридичних осіб і тому виявляють егоїстичний підхід до питання будь-якої відповідальності.

Два роки тому було прийнято Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 р. № 1507-VI. Але віднести його до кримінального можна було лише дуже умовно. На жаль, його так і не було введено в дію, оскільки невдовзі він втратив чинність [3].

У самій назві цього Закону, як і в його тексті, відсутнє поняття «кримінальна відповідальність юридичних осіб», хоч широко застосовується термін «правопорушення». Дія вказаного Закону була обмежена рамками корупційних злочинів, і згідно зі ст. 10 цього Закону відповідальність юридичних осіб могла бути застосована лише за наявності обвинувального вироку суду, що набрав законної сили, яким встановлено винуватість фізичної особи у вчиненні будь-якого із злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України.

У ст. 3 Закону при визначенні заходів впливу на юридичних осіб застосовувався не термін «покарання», який передбачено ст. 50 КК України, а термін «стягнення», що застосовується у гл. 4 Кодексу про адміністративні правопорушення.

Згідно з п. 3 ст. 3 Закону стягнення не могло бути застосоване до юридичних осіб, якщо минуло більше року від дня виникнення підстав, а саме: наявності обвинувального вироку суду, яким встановлено винуватість фізичної особи у вчиненні будь-якого із злочинів, передбачених КК України. Це положення Закону узгоджується зі ст. 39 Кодексу про адміністративні правопорушення і водночас суперечить ст. 49 КК України, згідно з якою мінімальний строк давності звільнення від кримінальної відповідальності становить 2 роки. Статтями 9 і 11 Закону та низкою інших було встановлено окремі, відмінні від КПК порядок провадження у справах стосовно юридичних осіб, зокрема провадження починається складанням прокурором відповідного протоколу, а суддя, який брав участь у розгляді кримінальної справи щодо особи, обвинуваченої у злочині, вчиненому від

імені та в інтересах юридичної особи, не має права розглядати справу стосовно юридичної особи, що свідчить про штучне розділення судочинства на кримінальне і адміністративне та не сприяє формуванню ефективного механізму протидії злочинності юридичних осіб.

Із втратою чинності цим Законом в Україні зник єдиний нормативний акт, який хоч почасти передбачав кримінальну відповідальність юридичних осіб. Отже, усвідомлення важливості цього явища і цього правового інституту в нашій державі не відбулося.

Викладене в своїй сукупності дає підстави зробити такі **висновки**.

1. Світовий досвід протидії злочинності диктує необхідність введення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб. Задекларований Україною орієнтир на встановлення адміністративної відповідальності юридичних осіб за правопорушення є малоефективним, оскільки не передбачає багатьох видів покарання, адекватних суспільній небезпечності вчинених злочинів.
2. Кримінальна відповідальність юридичних осіб може бути встановлена в Україні як додаткове покарання фізичної особи, визнаної винною у вчиненні злочину. Вона повинна бути обмежена рамками передбачених КК України злочинів, а саме: злочинами проти власності, проти довкілля та у сфері господарської діяльності.
3. Слід внести до ст. 18 КК України доповнення такого змісту:

«Суб'єктом злочину є юридична особа, тобто зареєстроване у встановленому законом порядку підприємство, організація або установа, від імені чи в інтересах якої керівником або іншою уповноваженою особою вчинено злочин, передбачений Гл. VI-VIII цього Кодексу».

На наш погляд, внесення запропонованих змін буде дієвим кроком України на шляху впровадження європейських стандартів справедливості.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради України. – 1984. – Дод. до № 51. – Ст. 1122.
3. Про відповідальність юридичних осіб за вчинення правопорушень : Закон України від 5 січня 2011 р. [втратив чинність на підставі Закону України № 2808-17] // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 692.
4. *Бастрыкин А. К* вопросу о введении в России уголовной ответственности юридических лиц // Официальный сайт Следственного комитета Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sledcom.ru/blog/detail.php?ID=46194>
5. *Крылова Н. Е.* Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты // Вестник Московского университета. – 1998. – № 3. – С. 69-80.
6. *Алимбеков М.* Уголовная ответственность юридических лиц: теория и практика // Юрист. – 2011. – № 5.

Грек Б. М. Уголовная ответственность юридических лиц. Быть ли ей в Украине?

В статье исследуются существующие проблемы уголовной ответственности юридических лиц, анализируются этапы становления уголовной ответственности юридических лиц в разных странах мира и содержатся предложения для ее применения в Украине.

Ключевые слова: преступление, правонарушение, юридические лица, физические лица, уголовная ответственность юридических лиц

Greik Borys. Criminal responsibility of legal entities. Would it be in Ukraine?

The article deals with the present problems of criminal responsibility of legal entities. Also the stages of establishment of legal entities' criminal responsibility in different countries are analyzed and the proposals of their application in Ukraine are offered.

Key words: crime, delinquency, legal entities, physical persons, criminal responsibility of legal entities